

kája volt. Pekár Gyula „az ellenforradalmi Fehér Ház” elnöke. (Az olvasók túlnyomó többsége aligha tud e közlésekkel mit kezdeni.)

Véleményünk szerint körültekintőbben kell a pályafutásokra valóban jellemző és meghatározó jelentőségű tényeket, illetve adatokat kiemelni, különben e közlések csupán adathalmaz jellegűvé válnak. Következten a könyv a kommunista miniszterek esetében a párttagság feltüntetése tekintetében is. (Egyes esetekben a párttagságot nem említi meg.) A betöltött államjogi funkciók felsorolása, illetve a kinevezési időpontok megjelölése körül is található pontatlanság. Néhány felszabادلás utáni példával: Böhm Vilmosnál nincs megjelölve követi, Sík Endre esetében külügyminiszterhelyettesi kinevezésének időpontja. Bata Istvánnál nem szerepel az a nem lényegtelen körülmény, hogy már miniszterségét megelőzően 1950-tól 53-ig vezérkari főnök volt.

Befejezésül is szeretnénk hangsúlyozni: Nem az a szándék vezetett bennünket, hogy Bölöny József hatalmas erőfeszítéseket igénylő, igazán impozáns kötetének értékét kérdőjelezzük meg, hanem az, hogy igazán szerény adalékkal járulhassunk hozzá a kötet további kiadása esetén a még fellelhető hiányok pótlásához és az esetleges hibás információk kijavításához, s ezúton a kötet megbízhatóságának teljessé tételéhez.

Falvai Ferenc–Nagy Károly

TILKOVSKY LORÁNT

EZ VOLT A VOLKSBUND

A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945

(Kossuth Könyvkiadó, 1978. Budapest, 424 old.)

A Volksbund a magyarországi németiség nemzetiségi mozgalmának meghatározott európai történeti szituációban létrejött, a náci Németországhoz több szállal, sajátos módon kapcsolódó terméke volt. Tilkovszky Loránt e húsz éves monográfiája a magyarországi német nemzetiségi kérdés két világháború közötti alakulásának, a népi német mozgalom történetének azt a szakaszát vizsgálja, amikor már egyértelműen eldőlt, hogy az új európai hatalmi csoportosulásban az első világháborút követő békerendszer revíziójáért folytatott nemzetközi küzdelemben a hivatalos Magyarország a Harmadik Birodalomhoz igazítja politikáját, s vele szövetségben váltja valóra háborús terveit. A magyarországi német nemzetiségi kérdés egész problematikáját és súlyát, sőt a Volksbund-mozgalomnak a németiség történetében is katasztrófális szerepét végső fokon két tényező okozza. Egyrészt az, hogy a korábbi soknemzetiségű Magyarországnak a háború után az imperialista trianoni békediktátum következtében a legjelentősebb, létszámát tekintve is legnagyobb (szinte azt mondhatnánk: egyetlen) nemzetisége a német lett. Másrészt az, hogy a versailles-i békerendszer megszabta Európában a vesztes államok számára Németország szerepe és súlya nemcsak figyelmen kívül nem hagyható tényezővé vált, hanem – és Magyarország szempontjából mindennekelőtt – egyre világosabban e békerendszer revíziójára irányuló törekvések kikristályosító ereje lett.

Ugyanakkor Németország kelet-közép-európai expanzív törekvéseinek vonalában is különleges helyen szerepelt Magyarország. Ezt persze mindennekelőtt gazdasági, gazdaságpolitikai, földrajzi tényezők és az európai hatalmi viszonyokból fakadó külpolitikai szituáció okozta, de nem lényegtelen szerepet játszott benne az itt élő németiség sem, amely állandó lehetőségét, meglehetősen széles tartalékbázisát adta (már korábban a pángermán, korszakunkban pedig) a „népi német” radikális szélsőjobboldali, extrém ideológiai, a náciizmus eszméi befogadásának. Eszközévé válhatott továbbá – és Tilkovszky könyve rendkívül meggyőzően mutatja be, mily mértékben vált eszközévé – a magyar kormányokra gyakorolt hivatalos német külpolitikai nyomásnak is. A jelentős mértékben konzervatív magyar kormányok nemzetiségi politikája viszont a magyar államiságban beállott új történelmi helyzetben még ezen egyetlen számottevő (valójában persze töredék: 1920-ban

az összlakosság 6,90%-át, 1930-ban 5,50%-át kitevő) nemzetisége vonatkozásában – egy évszázadnyi tanulság ellenére – sem változott lényegesen a korábbi korszakokhoz képest. Ezt a bonyolult és szerencsétlen alaphelyzetet tetézi az, hogy ilyen körülmények közepette, a magyarországi németiség jelentős része, a dolgok logikája szerint, valóban átvette a náci-fasiszta ideológia és politikai gondolkodás sémáit és tartalmi elemeit, s kritikátlan hordozójává és vehemens hirdetőjévé vált ily módon a „modern európai kereszt-mének”. Mindez indítékává és meghatározó formájává vált egész tömegek olyan cselekvéssorozatának, okozójává annak a történelmi szerepnek, amit a Volksbund játszott a háború előestéjén és a nagy világegés folyamán.

Tilkovszky Loránt új monográfiája mindezt oly részletességgel vizsgálja, és olyan hatalmas tényanyag felsorakoztatásával tárja fel, hogy annak még vázlatos, felsorolászerű ismertetésére is alig vállalkozhatunk. Tény, hogy könyvével a Volksbund Magyarország második világháborús történetében játszott szerepét, mind a hazai, mind a nemzetközi történeti irodalomban, eddig egyedülálló mélységben, elsőként ábrázolja. Forrásbázisa rendkívül szerteágazó, hallatlanul gazdag. Fő értéke az, hogy a Magyarországon elérhető források mellett a Német Szövetségi Köztársaságban található nagy mennyiségű forrásanyagot is végigkutatta, elsődleges és igazán közvetlen adalékot nyerve ezáltal a valóságghú történeti ábrázoláshoz. A feldolgozó munka törzsanyagát a Külügyi Hivatal (a birodalmi külügyminisztérium) Politikai Archívuma őrzi. A szerző áttanulmányozta az itt található magyarországi német követjelentéseket, a Politikai Osztályon készült belső feljegyzéseket, a náci párt titkos aktáinak egy részét, a Fegyveres SS sok fontos anyagát, a Külügyi Hivatal, az SS-Főhivatal, ill. Kiegészítő Hivatal és a VoMi (Népi-német Közvetítőszerv) közötti tárgyalásokról készült feljegyzéseket, a magyarországi informátorok jelentéseit, vezető politikusok egymással folytatott megbeszéléseiről szóló feljegyzéseket, ugyanezek levélváltásait, vezető államférfiak utazásának előkészítését tükröző anyagokat, összefoglaló politikai jelentéseket, memorandumokat stb. A törzsanyag második hatalmas csoportját a Koblenz-i Szövetségi Levéltár őrzi. A szerző kutatótt Himmler, birodalmi SS vezér személyes törzsének anyagaiban, az SS Főhivatal, a VoMi irataiban, a Biztonsági Szolgálat jelentéseiben, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal állagaiban, a Deutsches Auslandsinstitut irataiban, a Birodalmi Pénzügy-, a Belügy-, a Propaganda- és Művelődésügyi Minisztérium iratanyagaiban, a Birodalmi Kancellária, a náci párt kancelláriája aktáiban, átnézte számos vezető politikusi irathagyatékát. Felhasználta művéhez ezenkívül természetesen az újságokat (a folyóiratokat és napilapokat), valamint az idehaza található ugyancsak bőséges levéltári és egyéb hozzáférhető forrásanyagot. Ismeri és felhasználja a kérdéssel foglalkozó – egyébként meglehetősen gyér – történeti irodalmat, és műve utószavában vázlatos historiográfiai áttekintést is nyújt ezekről.

A munka először áttekintést ad a magyarországi németiség mozgalmainak 1919 utáni történetéről a háború előestéjéig, majd bemutatja a Volksbund 1938. november 26-i megalakulásának körülményeit. Tanúi vagyunk annak, hogy válik a Volksbund a német külpolitika magyar kormányt sakkbantartó eszközévé megalakulása után szinte azonnal. 1939-től pedig kifejezetten a náci politika függvényévé válik. Ezt erősíti az is, hogy Hitler a német népiség ügyeinek birodalmi biztosává az SS vezetőjét, Heinrich Himmlert nevezi ki. (Korábban ugyanis állami vonalon a német birodalmi belügyminiszter alá tartozott.) Hitler 1939 őszén nyilvánosságra hozott áttelepítési programjának hatásaival foglalkozva meggyőző következtetést von le a szerző: a népi németek a délkelet-európai államokban maguk akarták, természetesen „nagynémet” támogatással, megszerezni a hegemoniát, s ezért nem üdvözölték e (Délkelet-Európa vonatkozásában egyébként azonnal leállított) programot kitörő örömmel. Megélnkülő mozgalom, újráléledő népcsoport-alkotmányra irányuló követelések jelzik a Volksbund tevékenységét a nyugati villámháborús győzelmek idején. Vezetői együttműködnek a népcsoportok önkormányzatáról szóló nyilas törvényjavaslat kidolgozásában is. A taglétszám és a működő szervezetek száma ez időben már mintegy 75 000-re tehető, kb. 140–150 helyi szervezetben. 1940 második felében egyre erősebb szálakkal kötődik a Volksbund a németországi nemzeti szocializmushoz, s idehaza is fokozódnak a német népi elkülönülés tendenciái. Ezzel párhuzamosan pedig, sőt egyre nyíltabban, intenzív kapcsolatok épülnek ki a Volksbund és a Magyarországon élő birodalmi németek nemzetiszocialista szervezete között. 1940 őztől egyre nyíltabban hangoztatják politikai párt-

tá alakulásuk szándékát, s erre való készségüket is, mely esetben „ez a párt az NSDAP lesz” – hangsúlyozta Basch. Baschék túlkapasait már maga a német követség inti le. Sajátos helyzet alakul ezáltal, mert a harcias Volksbund-propaganda közepette szívsón erősödik a csendben folyó német behatolás. 1941 folyamán a szovjetellenes háború megindulásáig töretlenül erősödik a Volksbund, mert a náci Németország háborús sikerei növelik táborát, sőt az 1941. évi népszámláláskor tapasztaltak alapján az asszimilációs folyamat jelentős lefékeződését állapíthatjuk meg, ami a kor magyar politikája számára már a disszimiláció rémét vetítette fel.

A szovjetellenes háború indulása idején a Volksbund szervezkedése tovább erősödött. A német politika – más magyar szélsőjobboldali erővel együtt – a kormány állandó fenyegetése legfőbb eszközének tekintette az időközben egészen nyíltan nácizálódó Volksbundot. De már Bárdossy miniszterelnökségének utolsó szakaszában, majd Kállay alatt egyre erősödő tendenciával jelentkezik a magyar kormánynak az a taktikája, hogy a szovjetellenes háború és a szocialista-kommunista baloldali belső veszély elleni küzdelem közös érdekeire hivatkozva emel szót a belső rend volksbundista megbontóival szemben, s így próbálja elérni, hogy a Volksbundot maga a német birodalmi kormány rendszabályozza meg. (Az államhatalom tekintélyének lejárata, a belső rend meglazulása ugyanis baloldali veszélyt is felidézhet.)

Tárgyalja a szerző a magyarországi SS-toborzás kérdéseit, a Kállay-kormány és a Volksbund kapcsolatát, a magyar lakosság és a népi németek összecsapásait, a Kállay-kormány és a vezető német politikusok tárgyalásait, egészében azt a folyamatot, amelynek eredményeként a magyar kormánynak, nem utolsó sorban Kállay ügyes taktikai húzásainak révén 1942 folyamán végül is sikerült a Volksbund előretörését megfékeznie, a magyar kormány iránti lojálisabb magatartásra kényszeríteni.

A későbbiekben a német népcsoport-politika mind jobban alárendelődött a háború pilanatnyi gyakorlati követelményeinek. A németek harctéri helyzetének romlása, a hitleri kitelepítési tervek Európa más tájain történő realizálódása, amely egész „kitelepítési pszichózist” eredményezett, 1942–1943 fordulóján a Volksbund-tagság bizonyos megingásával, sőt tömeges kilépésekkel járt együtt. A válság a vezetőségen belüli ellentétek kiéleződésével is együttjárt.

Az új helyzetben (Sztálingrád és Voronyezs után) a magyar kormány is erőteljesebb fellépésre határozza el magát: nem járul hozzá a németek által követelt 50 000 SS toborzásához, csak 10 000 toborzást engedélyez, egyértelműen követeli a Birodalomtól (és el is éri) a Volksbund mérsékleltre intését. A baloldali belpolitikai erők is erőteljesen lépnek fel a „népcsoport-politika” és a „népcsoport-jog” ellen.

A birodalmi vezetés a számára egyre nehezebbé váló háborús viszonyok között „a német népcsoportok érdekeit mindinkább alárendelte a nagy német népközösség érdekének nyilvánított birodalmi érdekeknek: a sokoldalúan kidolgozott népcsoport-jog egész rendszeréből hovatovább tulajdonképpen egyetlen jog és kötelesség szorított háttérbe minden mást, az ti., hogy a német népcsoportok tagjai a német haderő rendelkezésére álljanak, ill. a német hadigépezet, a közellátás számára termeljenek” – állapítja meg a hanyatlás korszakának jellemzésére a szerző.

A könyv végigvezeti az olvasót az utolsó háborús éveken is, és a Volksbund utolsó nagy erőfeszítését is ismerteti, amelynek során az megkísérli a magyarországi német lakosság kiűrtését a nyilas uralom idejére. Az akció sikertelen maradt, s a Szálásival való zavartalan együttműködést általában is akadályozta a népcsoport-elmélet és Szálasi „hungarizmusa” között meglévő ideológiai különbség.

A Volksbundot végül is 1945. március 22–29 között szórták szét a háború magyarországi szakaszának befejező hadműveletei. Akkor hagyta el az országot a vezetőség. Ma pontos adatokkal nem rendelkezünk arra vonatkozóan, mennyire tehető az utolsó hetekben kimenekülő német lakosság száma. (A becslések szerint a Magyarországon élők 10–30%-a lehetett.)

Igyekezünk tömör, összefoglaló tartalmi ismertetést is adni a hallatlan gazdag problematikából. Hiányérzetünk pusztán egyetlen vonatkozásban van: érdemes lett volna ebben a szép monográfiában egyfajta társadalomtörténeti vizsgálatot is adni, választ keresve arra

a kérdésre is, hogy a hazai németiség mely rétegei játszottak vezető szerepet a Volksbundban, s melyek adták tömegbázisát a náci jellegű, radikális fasiszta népi-német mozgalomnak.

A könyv szép nyeresége történetírásunknak. Mintaszerű jegyzetelése, magyarázó szövegei rendkívül megkönnyítik az olvasó tájékozódását, szélesítik adatszerű ismereteit.

Stier Miklós

BEREND T. IVÁN

ÖT ELŐADÁS GAZDASÁGRÓL ÉS OKTATÁSRÓL.

Magvető („Gyorsuló idő”) 1978.

„...illetékes-e a gazdaságtörténet arra, hogy... a jelen, sőt a közeljövő gazdaságpolitikáját jellemző tényeket vizsgálódási körébe vonja?” – kérdezi Berend T. Iván egy olyan kötet zárótanulmányát exponálva, melynek tartalma kétségbevonhatatlanná teszi az igenlő válasz jogosságát. Hiszen nyilvánvaló, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok történeti meghatározottságáról szóló bármily ragyogó elméleti fejtegetésnél hatásosabb választ adnak e kérdésre azon örvendetesen szaporodó konkrét kérdéseket tárgyaló tanulmányok, melyek a jelenkor viszonyait, s a jövő lehetséges mozgásterén belül a kívánatos pályát történeti szempontok érdemi alkalmazásával rajzolják meg. Nem véletlen, hogy a „jelenkor-kutatás” utóbbi évtizedének legjelentősebb munkái közgazdaságtanban és szociológiában egyaránt történeti szemléletben fogantak, és magától értetődő módon gyümölcsöztetik az eredetileg a gazdaság- és társadalomtörténeti irodalomban meghonosodott nemzetközi összehasonlítás módszerét. Talán elég bizonyító erővel bír ezzel kapcsolatban, ha példaként, Berend T. Iván számos idevágó tanulmányán túl, Csernok Attila–Erlich Éva–Szilágyi György könyvére, Jánossy Ferenc tanulmányaira, Kornai János gazdasági növekedésről szóló kötetére vagy Szelényi Iván–Konrád György a városfejlődés és lakásgazdálkodás témakörében született alapvető írásaira utalunk.

Az „Öt előadás...” tehát olyan kedvező irányban, igaz, sajnos nem töretlenül átalakuló társadalomtudományos szemlélet légkörében született, melyben nem az „elfogult” történész, hanem a közgazdász mondta ki, hogy a jövő megtervezésében az elvontan szemlélt jelen dezorientál, mert a ma tényleges állapota „csak létrejövésének történelmi folyamata révén ragadható” meg. (Jánossy Ferenc: *Gazdaságtörténet és gazdaságtervezés*, in: *Tervgazdálkodásunk időszzerű kérdései, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 152. o.*) Bármily nagyra is értékeljük azonban e szemléleti átalakulás jelentőségét, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az eredményeket többnyire még a fontos új kérdésfelvetések jelentik, vagy – ami nem kevésbé lényeges – a régi kérdések új összefüggésekben történő újrafogalmazása. (Talán kedvezőtlenebb a mérleg mindezen eredmények gazdaság- és társadalompolitikában való tényleges érvényesülése terén.)

Jelenkori gazdaságfejlődésünk megismerésének ezen logikus és szükségszerű fokát reprezentálja a Berend T. Iván 1975 és 1977 között született öt előadását összefoglaló kötet is. A keletkezés időrendjében felsorakoztatott tanulmányok tematikus és tartalmi-logikai összefüggésük révén egyetlen gondolati építmény elemeiként kezelhetők, mely építmény egy csúcsára állított piramisra emlékeztet.

A piramis széles talapzata („A szocialista gazdaságpolitika három évtizede Magyarországon”) a koncepcionális változások szerint tagolva tematikus szempontból átfogó, extenzív képet nyújt a gazdaságpolitika felszabadulás utáni történetéről, a korszak egységét a gazdasági stratégia fő célkitűzéseinek (a szocialista termelési viszonyok kiépítése; magas termelési, termelékenységű szint elérése; az életviszonyok állandó javítása) azonosságában, kontinuitásában jelölve meg. E stratégiai célok, érvényesítésük módszerei, objektív és szubjektív feltételei együttes hatása révén, időben nagyon eltérő módon és következetességgel, vagy egyenesen egymásnak ellentmondóan valósultak meg. Így az első periódus (1948–1956/57) a termelési viszonyok átalakításával és a gazdaság aggregát volumenmutatóinak robba-